

POZNAŃSKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK

STVDIA FLAVIANA II

pod redakcją
Leszka Mrozewicza

POZNAŃ 2012

WYDAWNICTWO POZNAŃSKIEGO TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK

MICHAŁ DUCH

„FLAWIJSKIE” STEMPLE NA CEGŁACH
I DACHÓWKACH ŁAŻNI LEGIONOWEJ W NOVAE
(MOESIA INFERIOR)*

PRACE ARCHEOLOGICZNE NA ODCINKU IV, utworzonym na obszarze praetentury w północno-zachodniej części twierdzy legionowej, prowadzone są od początku wykopalisk w Novae, to jest od 1960 roku¹. W roku 1979 uchwycono tu pozostałości po obiekcie znajdującym się pod poziomem szpitala legionowego². Ustalono wówczas, że został on wzniesiony w okresie rządów dynastii flawijskiej³. Początkowo nowe odkrycie było określane przez archeologów jako „budowla północna”⁴, do czasu, gdy stwierdzono, że jest to łaźnia⁵. Dzięki stemplowanej ceramice budowlanej udało się dowieść, że została wzniesiona przez Legion I Italski⁶.

* Chciałbym podziękować Profesorowi Piotrowi Dyczkowi oraz Jego Współpracownikom z Ośrodka Badań nad Antykiem Europy Południowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego za udostępnienie materiałów dokumentacyjnych z Novae.

¹P. Dyczek, *Archeological Excavations at Novae. A History of Research with Special Consideration of Sector IV (legionary baths, valetudinarium, late architecture)*, [w:] *Novae Legionary Fortress and Late Antique Town, vol. I: A Companion to the Study of Novae*, Warsaw 2008 [2009], s. 31.

²R. Massalski, *The Oldest Building Fragments Discovered at Novae (Section IV) in 1983–1989*, „*Novensia*” 7, 1995, s. 5.

³P. Dyczek, *Dwie kampanie wykopaliskowe/1981, 1983/ na terenie valetudinarium*, „*Novaensia*” 2, 1991, s. 77; idem, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w 1989 roku na odcinku IV*, „*Novensia*” 6, 1993, s. 55.

⁴P. Dyczek, *Czwarty sezon prac archeologicznych na terenie valetudinarium w Novae*, „*Novensia*” 4, 1992, s. 82.

⁵*Ibidem*, s. 84.

⁶P. Dyczek, *Thermae legionis, [w:] Novae – 40 lat wykopalisk/Novae – 40 Years of Excavations*, Warszawa 2001, s. 18–19.

Badania flawijskiego obiektu łaźiebego trwały do 2010 roku⁷. Wykopaliska prowadziły ekspedycje Uniwersytetu Warszawskiego, na czele których stali kolejno Kazimierz Majewski, Ludwika Press, a obecnie Piotr Dyczek⁸. Oddzielny zespół badaczy tego samego uniwersytetu pod kierunkiem Tadeusza Sarnowskiego prowadził badania nad komendanturą legionową. Rezultaty prawie trzydziestoletniej pracy archeologicznej nad łaźnią flawijską zostały upublicznione w Internecie⁹. Wcześniej bieżące wyniki zamieszczano w czasopismach naukowych, takich jak „Archeologia”¹⁰ oraz „Novensia. Badania ekspedycji archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego w Novae”.

W trakcie prac wykopaliskowych, trwających blisko kilkadziesiąt lat, przyjęto, że w roku 70 w Novae nad Dunajem legioniści Legionu I Italskiego wzniesli okazałych rozmiarów termy¹¹, w całości zajmujące obszar *scammum praetentura* obozu legionowego¹². Zdaniem P. Dyczka termy flawijskie w Novae rozmiarem, wystrojem i rozplanowaniem przypominały bardziej obiekt cywilny niż wojskowy¹³. Wnętrza zdobiły liczne malowidła ścienne oraz stiuki¹⁴. Termy składały się z szeregu pomieszczeń o różnorodnym przeznaczeniu, część południową zajmowała palestra, pełniąca funkcję placu przeznaczonego do ćwiczeń atletycznych, a także wypoczynku¹⁵. W jej wnętrzu prostokątne płyty ceramiczne i kwadratowe cegły znalazły zastosowanie w podłodze pod portykiem otaczającym dziedzińiec¹⁶, tam też znajdował się basen z zimną wodą do pływania, tzw. *nataatio*¹⁷, jego podłoże wyłożone było małymi cegielkami określanymi jako *opus spicatum*¹⁸. Wzdłuż *via praetoria* ulokowane były niewielkie pomieszczenia, których podłogi wyłożone były małymi ceglami. Zdaniem P. Dyczka mo-

⁷ Autor był uczestnikiem sezonu wykopaliskowego w Novae w 2010 roku.

⁸ P. Dyczek, *Archeological Excavations*, s. 41.

⁹ <http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/novae/novae2010.htm>, dostęp 22 lutego 2011.

¹⁰ Rocznik Instytutu Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, obecnie Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

¹¹ <http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/novae/thermae.htm>, dostęp 28 lutego 2011.

¹² <http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/novae/novae2010.htm>, dostęp 28 lutego 2011.

¹³ P. Dyczek, *Życie codzienne w twierdzy Legionu I Italskiego – Novae. Wystawa w Uniwersytecie Warszawskim, Warszawa 2007*, s. 29.

¹⁴ *Ibidem*; P. Dyczek, *Wall-Painting from a Flavian Legionary Bath at Novae*, „Archeologia” 44, 1993, s. 89–94.

¹⁵ <http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/novae/novae2010.htm>, dostęp 28 lutego 2011.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ P. Dyczek, *Życie codzienne*, s. 30.

¹⁸ <http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/novae/novae2010.htm>, dostęp 28 lutego 2011.

gły to być magazyny oraz „gabinety” zabiegów kosmetycznych¹⁹. W pobliżu znajdowała się taberna służąca jako sklepik²⁰.

W części północnej term ulokowane były pomieszczenia o charakterze łaźniowym, tutaj znajdowało się *apodyterium*, służące jako szatnia i *basilica thermarum*, której dach podierały kamienne filary po części pokryte płytami ceramicznymi²¹. Dalej można było przejść do *sudatorium* (sauny) i *frigidarium*, czyli pomieszczenia z zimną wodą²², jego podłogi wyłożone były na przemian rzędami płyt ceramicznych i *opus spicatum*²³. Za *frigidarium* znajdowało się *tepidarium* oraz *caldarium* z trzema basenami na gorącą wodę, ogrzewanymi przez piec (*praefurnium*). Pod podłogą *caldarium* mieściła się piwnica hypokaustyczna wykonana z rzędu słupków (*pilae*), a one z małych kwadratowych cegiełek o formacie *bessales*, które podtrzymywały podłogę. Pod nią krążyło gorące powietrze. *Pilae* rozstawione były regularnie co 30 cm i osiągały wysokość 1 m. Budowniczy legionowi, aby nadać większej trwałości konstrukcji *caldarium*, które zajmowało powierzchnię ok. 400 m², wzniesli z cegieł i odłamków dachówek postumenty o wymiarach (0,9 m × 0,9 m). Na nich następnie spoczywały kolumny, które mogły być wykonane z cegieł i pełniły funkcję podpór²⁴. Dach term flawijskich wyścielały dachówki dwójakiego rodzaju: *tegulae* o kształcie prostokątnym z dwoma wypustami po bokach, na które nakładano drugi rodzaj dachówek o kształcie półcylindrów – *imbrices*²⁵. Zdaniem T. Sarnowskiego te dwa typy dachówek były powszechnie używane w budownictwie Novae do połowy III wieku²⁶. Mury term zbudowano z cegieł w wątku

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² P. Dyczek, *Życie codzienne*, s. 30.

²³ <http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/novae/novae2010.htm>, dostęp 28 lutego 2011.

²⁴ Ibidem.

²⁵ P. Dyczek, *Życie codzienne*, s. 21. Więcej na temat ceramiki budowlanej, w tym dachówek występujących w Novae: S. Medeksza, *Ceramika budowlana, Novae-Sektor Zachodni* (1972), Poznań 1975, s. 151–178, a także idem, *Novae-Sektor Zachodni* (1974), Poznań 1979, s. 29–52; R. Massalski, Dachówki z najniższej warstwy wykopu sondażowego we wnętrzu G budowli z portykami, „*Archeologia*” 28, 1977, s. 182–187; T. Sarnowski, Die Ziegelstempel aus Novae I. Systematik und Typologie, „*Acheologia*” 34, 1983, s. 17–61 (18–26); R. Ivanov, *Bricks and Tiles from the Lower Danube*, Sofia 2002, s. 77–123; A.B. Biernacki, The Ceramic Building Material of the 1st Italian Legion in Novae, „*Archeologia Bulgarica*” 73, 2003, s. 9–21.

²⁶ T. Sarnowski, *Die Ziegelstempel*, s. 22–23.

*opus vittatum*²⁷. Należy również podkreślić, że przez cały okres panowania dynastii flawijskiej był to jedyny (obok komendantury) niedrewniany budynek w Novae²⁸. W okolicach roku 80, zdaniem archeologów, część łaźni uległa zniszczeniu, a remont i odbudowę wykonano pośpiesznie, nie poświęcając uwagi detalom²⁹. Termy funkcjonowały do 100–101 roku³⁰, wtedy zostały rozebrane, a na ich miejscu wzniesiono szpital wojskowy (*valedudinarium*), powstały na potrzeby wojny prowadzonej przez Trajana z plemieniem Daków³¹.

Regularne badania nad sygnowaną ceramiką budowlaną zaczęły się wraz z rozpoczęciem wykopalisk w Novae, bo od początku przyciągała ona uwagę archeologów³². W przypadku poruszanych tu kwestii najważniejsze są studia dwóch badaczy: T. Sarnowskiego i P. Dyczka. Pierwszy z nich opracował typologię stempli widocznych na powierzchni ceramiki budowlanej. Natomiast drugi – bezpośrednio zaangażowany w badania nad łaźnią flawijską – określił, wykorzystując typologię Tadeusza Sarnowskiego, typy i warianty stempli odbijanych na ceglach i dachówkach w czasach flawijskich. Według niego są to: IV-3, VI-28, 48, 65³³.

Określenie, które cegły i dachówki sygnowane były w czasach flawijskich, znacznie utrudnia praktyka wtórnego wykorzystywania materiału budowlanego w konstrukcjach z okresu późniejszego³⁴ oraz znajdowanie przez archeologów wielu egzemplarzy w rumowiskach, z wymieszanymi artefaktami o różnorodnej chronologii. Tylko odkrycia *in situ* pozwalają ustalić okres występowania poszczególnych typów stempli.

W ustaleniu przynależności danego odcisku stempla do konkretnego typu nie pomaga również specyfika tego rodzaju zabytków epigraficznych. Nawet jeśli cegły i dachówki znakowano jednakową pieczęcią, to mogły powstać różnice pomiędzy nimi. Wpływ na to zjawisko miał nie-

²⁷ <http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/novae/thermae.htm>, dostęp 28 lutego 2011.

²⁸ P. Dyczek, *Frontiers of the Roman Empire. The Lower Danube Limes in Bulgaria*, Warszawa-Wiedeń 2008, s. 68.

²⁹ <http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/novae/novae2010.htm>, dostęp 28 lutego 2011.

³⁰ <http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/novae/thermae.htm>, dostęp 28 lutego 2011.

³¹ P. Dyczek, *Frontiers*, s. 71.

³² L. Press, T. Sarnowski, *Novae rzymska twierdza legionowa i miasto wczesnobizantyjskie nad Dolnym Dunajem*, „*Novaensia*” 1, 1987, s. 289.

³³ P. Dyczek, *Novae – Western Sector, 1996. Preliminary Report on the Excavations of the Warsaw University Archaeological Expedition*, „*Archeologia*” 48, 1997, s. 44.

³⁴ T. Sarnowski, *Die Ziegelstempel*, s. 20.

równomierny podział siły pracownika cegielni podczas stemplowania, a także słabej jakości i mało elastyczna glina czy zanieczyszczenia matrycy stempla³⁵. Kolejną trudnością, zdaniem Marty Matuszewskiej, było kopiowanie wzorów stempli w późniejszych okresach, co znacząco utrudnia ich periodyzację³⁶. Ryszard Massalski dostrzegł w stemplach typu IV-3 i 5 różnice występujące pomiędzy nimi i wysunął kilka hipotez w celu wyjaśnienia tego stanu rzeczy. Jego zdaniem dachówki sygnowano stemplem w tym samym czasie, lecz przez różne grupy pracownicze, dysponujące własnym egzemplarzem. Uważał, że odciski, które wyglądają podobnie, zostały wykonane przy użyciu tego samego stempla, różnice mogły być skutkiem zużycia. Zauważył też, że ostre krawędzie liter stempla z czasem ulegały zaokrągleniu i traciły wyrazistość. W celu jej przywrócenia poszerzano wgłębienia liter. Jednocześnie wskazał, że ich matryce musiały być wykonane z materiału podatnego na rzeźbienie: z drewna oraz wypalanej gliny. R. Massalski nie wykluczył również, że mogły być wykonane z gliny według jednego wspólnego wzoru z brązu³⁷. Glinianą matrycę stempla odnaleziono w okolicach bazyliki, która została wzniesiona na miejscu łaźni legionowej³⁸. Jednak w Novae nie zauważono śladów sygnowania ceramiki budowlanej za pomocą metalowego stempla, który pozostawiałby głęboki odcisk o wyraźnie zakończonych literach³⁹.

Uwzględniając te wszystkie trudności oraz fakt, że nie wszystkie znane dzisiaj stemple ceglane zostały ujęte w typologii Tadeusza Sarnowskiego, przedstawię rysunki⁴⁰ odcisków widocznych na ceglach i dachówkach z łaźni legionowej z okresu panowania dynastii flawijskiej. Za podstawowe kryterium podczas selekcji materiału przyjąłem dane stratygraficzne: uznałem, że cegły o różnym formacie odkryte na poziomie poniżej i nieznacznie wyżej od 36 m n.p.m. związane były z łaźnią flawijską.

³⁵ M. Matuszewska, *Bemerkungen zur Typologie der Ziegelstempel aus Novae (Moesia Inferior)*, „*Archaeologia Bulgarica*” 10, 2006, s. 48.

³⁶ *Ibidem*, s. 50.

³⁷ R. Massalski, *op. cit.*, s. 182-187.

³⁸ T. Sarnowski, *Die Ziegelstempel*, *op. cit.*, s. 44.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Rysunki użyte w niniejszym artykule zostały wykonane przez członków ekspedycji archeologicznych do Novae i znajdują się w dokumentacji Ośrodka Badań nad Antykiem Europy Południowo-Wschodniej UW.

GRUPA I: IV-3-5⁴¹

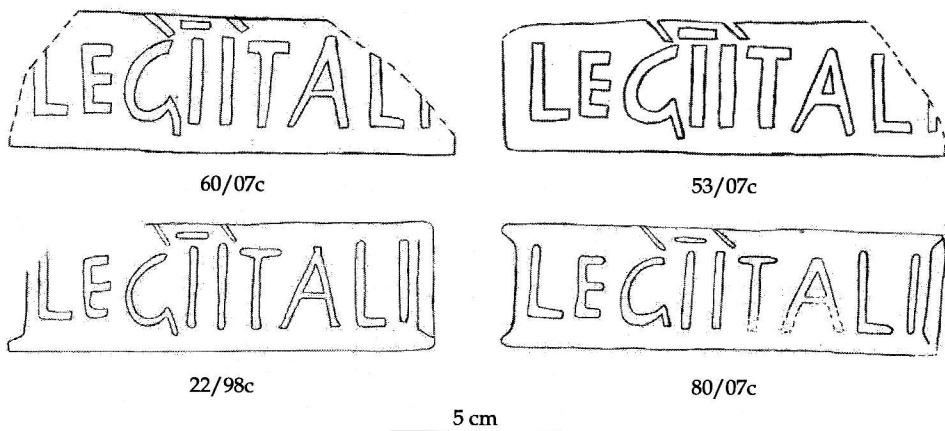

TABELA 1. Stemple IV-3-5⁴² na ceramice budowlanej

nr inw.	przedmiot	rozmiar zabytku	wymiar stempla
1	2	3	4
13/64	dachówka	[32,5] ⁴³ × [11] × 3,4	12,8 × 4,1
8/75c	dachówka	[10,5] × [16,3] × 2,6	[9] × 4,1
27a/81c	cegła?	brak	[12] × 4,7
27d/81c	cegła?	brak	[11,5] × 4,1
30b/81c	cegła?	brak	12 × 4,7
16/83	dachówka	gr. 3,3 cm	[6,5] × 4
3/85c	dachówka	gr. 2,9 cm	[11,5] × 4,3
32/87	dachówka	gr. 3 cm	[13] × [3,05]

⁴¹ Warianty różnią się między sobą wymiarami, jak zauważył R. Massalski, op. cit., s. 182-187, może być kilka przyczyn tego stanu rzeczy, niewątpliwie jednak podobieństwa paleograficzne wskazują na ten sam okres użytkowania.

⁴² Stemple z typologii T. Sarnowskiego (Die Ziegelstemplel, s. 34) występują jako typ IV warianty 3, 4, 5, zaliczam je wszystkie do typu IV-3, ponieważ występują w tym samym okresie, a różnice między nimi są nieznaczne.

⁴³ W nawiasach kwadratowych znajdują się niepełne wymiary zabytku (wszystkie wymiary podano w centymetrach). Znak zapytania stawiam w miejscach, co do których mam wątpliwości odnośnie do prawidłowego określenia rodzaju zabytku, dotyczy to zwłaszcza artefaktów zachowanych fragmentarycznie.

1	2	3	4
33/87	dachówka	gr. 3,3 cm	[5,8] × [4.1]
47/87	dachówka	gr. 3,3 cm	[12,4] × 4,15
18/89c	dachówka	gr. 2,9	szer. 4,2 cm
31/89c	dachówka	gr. 3 cm	szer. 4 cm
53k/89c	dachówka	gr. 3,8 cm	szer. 3,8
30/96c	dachówka	[25] × [30] × 3	13 × 4
11/98c	dachówka	63 × 48 × ?	13,5 × 4,2
13/98c	dachówka	63 × 48 × ?	13,2 × 4,2
14/98c	dachówka	[53] × [41]	[6,0] × 4,2
15/98c	dachówka	63 × 45 × ?	[10,7] × [2,6]
16/98c	dachówka	63 × 42 × ?	13 × 4,2
17/98c	dachówka	63 × 42	13 × 4,2
18/98c	dachówka	62 × 43 × ?	13,1 × 4,2
19/98c	dachówka	64 × 44 × ?	12,7 × 4,2
20/98c	dachówka	62 × 49,5? × ?	13,6 × 4,2
22/98c	dachówka	62 × 47 × ?	13,4 × 4,2
23/98c	dachówka	62 × 48 × ?	szer.: 4,2
24/98c	dachówka	63 × 46 × ?	12,1 × 4,1
28/98c	dachówka	brak	dł.: 12,1
49/98c	dachówka	[32] × [26] × ?	13,5 × 4,0
101/00c	cegła?	[16] × [16] × 5,7	[10,7] × [4]
129/00c	dachówka	[16] × [13] × 2,5	[9,5] × [2,5]
23/01c	dachówka	62 × 33 × 2,3–4,6	[7,5] × 4,2
24/01c	dachówka	62,5 × 36,5 × 3–4,5	12,5 × 4,1
48/01c	dachówka	[22,5] × [21,5] × 2,5	[7,5] × 4,3
33/04c	dachówka	[19,6] × [15,6] × 2,7	[11,9] × 4,1
36/04c	dachówka	[14,6] × [7,9] × 3	[9,2] × 4,2
91/04c	dachówka	[20,3] × [9,4] × 2,8	[9,5] × 4,0
1/05c	dachówka	[29,5] × [15,7] × 3,1	[12,8] × 4,3
19/05c	dachówka	[23] × [20,8] × 2,8	[8,5] × 4,2
30/05c	dachówka	[31] × [21] × 2,9	13,2 × 4,3
64/05c	dachówka	[20,7] × [15,7] × 3	[11,1] × 4,1
79/05c	dachówka	[13,3] × [8,4] × 2,4	[11,3] × [3,3]
53/07c	dachówka	[20] × [13,3] × 2,5	[12,7] × 4,3
54/07c	dachówka	[14] × [14] × 2,7	[4,7] × [3,8]

1	2	3	4
56/07c	dachówka	[13,8] × [23] × 2,8	[9,7] × 4,4
60/07c	dachówka	[16,8] × [16,5] × 3,2	[13,3] × 4,3
67/07c	dachówka	[7,5] × [7] × 2,6	[7,0] × 4,2
69/07c	dachówka	[19,8] × [18,2] × 2,2	[10,3] × 4,2
70/07c	dachówka	[23,2] × [20] × 2,8	[10] × 4
80/07c	dachówka	[18] × 30 × 3	13,4 × 4,3
8/08c	dachówka	[4,9] × [6,1] × 2,5	[5,1] × [4,1]
36/08c	dachówka	[23,3] × 18,5 × 2,2	[9,8] × 4,3
37/08c	dachówka	[15,6] × [11,7] × 2,7	[6,7] × [3,3]
46/08c	dachówka	[25,5] × [24] × 3,3	[10,2] × 4,3
47/08c	dachówka	[15] × [14] × 2,8	[9,5] × 4,2
50/08c	dachówka	[27] × [20] × 2,6	[7,1] × 4,2
52/08c	dachówka	[12,5] × [6] × 3,1	[7,9] × [3]
67/08c	dachówka	[21] × [18] × 2,8	[11,1] × 4,2
68/08c	dachówka	[17,7] × [13,5] × 2,6	[10,4] × 4,2
5/10c	dachówka	[28,9] × [38,8] × 3,2	[10,5] × 4,2

Piotr Dyczek skorygował ich chronologię na czasy flawijskie⁴⁴. Dzięki materiałowi zawartemu w tabeli 1 udało się dowieść, że takich stempli używała grupa pracowników produkująca dachówki na pokrycie dachu łaźni. Po rozbiórce łaźni dachówki zostały wykorzystane przy budowie szpitala. Niektóre egzemplarze zachowały się w całości. Cechą wyróżniającą te odciski ceglane są dwie kreski w górnej części napisu nad literą G oraz I. Tekst brzmi LEG(ionis) I ITALI(cae)⁴⁵. Stemple z tej grupy, zaprezentowane na rysunkach pochodzą (z wyjątkiem nr 2: 53/07c) z dachówek wtórnie wykorzystanych przy budowie szpitala legionowego. Zachowały się one w lepszym stanie, dlatego uznałem, że należy je zamieścić w niniejszym artykule.

⁴⁴ P. Dyczek, *Novae — Western Sector 1996*, s. 44.

⁴⁵ Według Tadeusza Sarnowskiego tekst większości stempli odczytuje się w dopełnieniu, *Die Ziegelstempel*, s. 43.

GRUPA II: VI-28

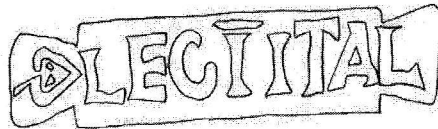
VI-28 58/01cVI-28

VI-28

VI-28

VI-28

5 cm

TABELA 2. Stemple VI-28 na ceramice budowlanej

nr inw.	przedmiot	rozmiar zabytku	wymiar stempla
1	2	3	4
74/65c	dachówka	[10] × [7] × [3]	[6,5] × 2,6
13/77c	dachówka	[33,7] × [25] × 5,5 ⁴⁶	11,6 × ?
18/95c	dachówka	[40] × [31] × 3,5	12 × 3
31/96c	dachówka	[15] × [16,5] × 4,5	[9] × 2,5
39/96c	dachówka	[39,5] × [19,5] × 3	12 × 3
45/98c	dachówka	[26,8] × [18,5] × ?	[10,7] × 3,65
48/98c	dachówka	[27] × [10] × ?	[6,3] × 2,7
145/00c	dachówka	[32] × 44 × 4	12 × 2,7
1/01c	dachówka	[23,4] × [18,2] × 2,4-4,2	[7,3] × 2,1
4/01c	dachówka	[24] × [32] × 3,3	[7,6] × 2,6
28/02c	dachówka?	[26,6] × [36,2] × 3,2	[11,4] × 2,7
39/02c	dachówka	[18,7] × [17,6] × 4,3	[8,6] × 2,9
96/05c	dachówka	brak	brak
99/05c	dachówka	brak	brak
19/08c	dachówka	[14,8] × [8,5] × 4,3	[5,2] × 2,7

⁴⁶ Zmierzona grubość wypustu dachówki.

1	2	3	4
21/08 c	dachówka	[23,5] × [12,5] × 4,3	[6,9] × 2,7
28/08 c	dachówka	[21] × [16,5] × 2,7	[8,5] × 2,7
30/08 c	dachówka?	[20,3] × [16,5] × 4,8	11,9 × 2,9
04/94c	<i>bessales</i> ⁴⁷	19 × 19 × ?	brak
34/96c	<i>bessales</i>	19 × 18,5 × 8,5	12 × 2,5
38/96c	<i>bessales</i>	19 × 19 × 8	12 × 3
34/97c	<i>bessales</i>	[18,5] ? × ? × 8	11,6 × 2,6
130/00c	<i>bessales</i>	18,5 × 18,5 × 7,5	11,5 × 2,6
58/01c	<i>bessales</i>	18,7 × 17 × 8,9	11,5 × 2,6
42/96c	cegła (<i>lydion</i>)	39 × 27 × 6	11,5 × 2,5
43/96c	cegła	27 × 26 × 4,5	11,5 × 3
56/00c	cegła (<i>lydion</i>)	47 × 27,5 × 3,2	12 × 2,7
103/00c	cegła	[28,5] × 14 × 3,2	11,7 × 2,4
104/00c	cegła	[22,5] × 14 × 4,5–4,9	[10,2] × 2,5
116/00c	cegła	28,5 × 14 × 5,1–5,7	11,8 × 3,1
117/00c	cegła	[9,7] × 14,5 × 4,7	[3,7] × 2,7
118/00c	cegła	[19,5] × 14,5 × 4,4	[10,4] × 3,4
120/00c	cegła	28,5 × 14 × 5,5	12 × 2,6
125/00c	cegła	[21,5] × 14,2 × 5	[11] × 2,7
126/00c	cegła	[26,5] × 13, 5 × 4,6	[9,9] × 2,6
128/00c	cegła	28,5 × 14 × 5,5	[10] × 2,6
66/05c	cegła	31 × 28 × 5,5	11,6 × 2,7
10/08 c	cegła	[14,8] × [18,7] × 8,2	[5,9] × 3

Z tabeli 2 wynika, że ceglarze legionowi cechowali stemplem VI-28 cegły o formacie *bessales*, cegły prostokątne (1 × 0,5 stopy), cegły prostokątne o wymiarach zbliżonych do *lydion* (1,5 × 1 stopę), cegły kwadratowe o wymiarach *tetradoron* – *pentadoron*, a także dachówki. Stemple VI-28 wyróżniają się charakterystycznym obramowaniem pola w formie *tabula ansata* dekorowanej liściem. Inskrypcje odczytuje się LEG(ionis) I ITAL(icae). Stemple VI-28,

⁴⁷ Na temat rozmiarów i rodzajów cegieł: Vitruv. II, 3; T. Sarnowski, *Die Ziegelstempel*, s. 20–21; A.B. Biernacki, *The Ceramic*, s. 20.

podobnie jak te z grupy I, znajdowały się na ceramice budowlanej wtórnie wykorzystanej w młodszych założeniach architektonicznych.

GRUPA IIIA: VI-48 I VI-54⁴⁸

42/89c

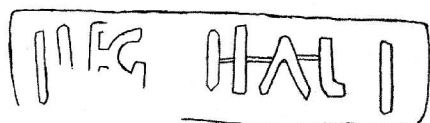
44/89c

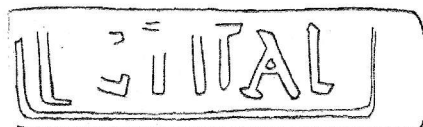
27/96c

73/07c

41/10c

55/10c

5 cm

⁴⁸ Moim zdaniem są to warianty tego samego stempla.

TABELA 3. Dane metrykalne potwierdzające występowanie stempli z podgrupy IIIa w czasach flawijskich

nr inw.	przedmiot	rozmiar zabytku	wymiary stempla	miejsce odkrycia	głębokość m n.p.m	warstwa
42/89c	cegła	gr. 7	szer. 3	IV, III, 311	37,40	rumowisko łaźni ⁴⁹
44/89c	cegła	23 × ? × 7	11 × 3	IV, III, 311	37,40	rumowisko łaźni
27/96c	bessales	17 × 19 × 8	11,5 × 3	IV, III, 330/44	37,99	rumowisko łaźni
73/07c	płyta podłogowa	10,5 × 21 × ?	[11,8] × 2,9	IV, III, 30	36,67	
41/10c	cegła	41 × 27 × 7,1	12,6 × 3,1	IV, III, 188	35,88	
55/10c	cegła	[28,3] × [23] × 7	[11,5] × 3	IV, III, 188	35,91	
75/08c	dachówka	[16] × [14] × 3	[6,8] × 3,3	IV, III, 185	36,60	

TABELA 4. Stemple grupy IIIa na ceramice budowlanej

nr inw.	przedmiot	rozmiar zabytku	wymiary stempla
9/98c	cegła (<i>sesquipedales</i>)	40 × 40 × 7,4	12,4 × 2,9
94/01c	dachówka/płyta	25,5 × 18 × 2,7	[4,3] × 3
11/03c	dachówka/płyta	[25,7] × [17,5] × 3,8	[12,7] × 4,4
44/09c	klin (<i>cuneati</i>)	39,5 × 26,5 × 8-4,5	12,3 × 3,1

⁴⁹ Informacje zaczerpnięte z dokumentacji Ośrodka Badań nad Antykiem Europy Południowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.

GRUPA IIIB: STEMPLE TYPU VI-52 I VI-100⁵⁰

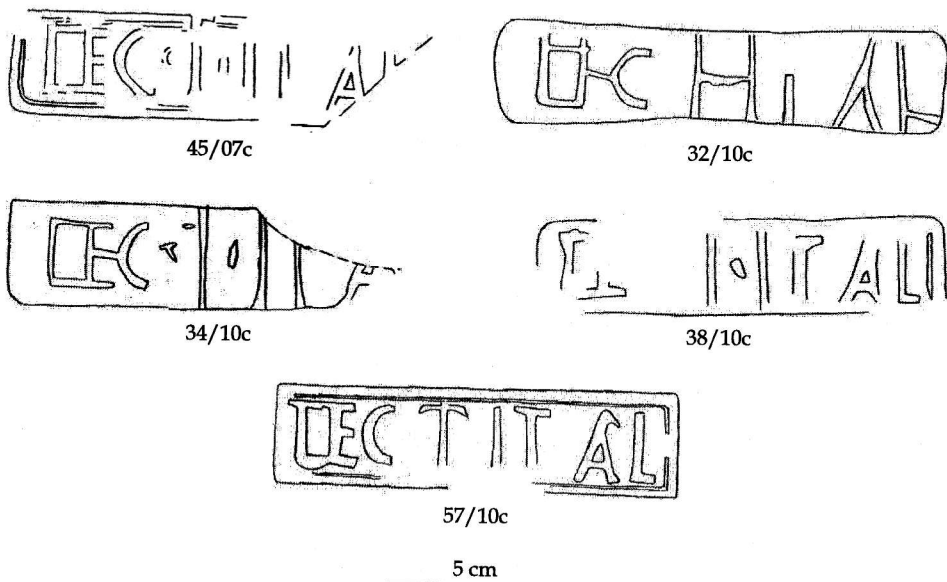

TABELA 5. Dane metrykalne do rysunków z podgrupy IIIB

nr inw.	przedmiot	rozmiar zabytku	wymiary stempla	miejsce odkrycia	głębokość m n.p.m.
45/07c	fr. dachówki/ /płyty	[33,3] × [18,6] × 3,6	[12,3] × 3	IV, III, 263	36,94
32/10c	klin (<i>cuneati</i>)	40 × [12,9] × 7	12,3 × 3,1	IV, III, 188	36,38
34/10c	<i>taegula?</i>	[13,0] × [10,5] × 2,4	[11,1] × 3	IV, III, 188	36,03
38/10c	cegła	[17] × [15] × 8,5	12,4 × 3,1	IV, III, 227	35,45
57/10c	<i>bessales</i>	18,7 × 16,1 × 9	12 × 3	IV, III, 188	35,96

⁵⁰ Moim zdaniem są to dwa takie same warianty, jednak VI-52 często widnieje na dachówkach, natomiast VI-100 na ceglach wykorzystanych jako posadzka, wskutek czego uległ wytarciu. Stemple 32/10c, 34/10c i 38/10c zostały ujęte w nowszej typologii jako typ VI-56/b. M. Matuszewska, op. cit., tabl. VI, s. 54.

Takie same odciski jak te o numerze inwentaryzacyjnym 32/10c, 34/10c i 38/10c odkryto w trakcie kampanii wykopaliskowej w Novae w roku 2009 (tabela 6). Przy budowie szpitala zostały wtórnie użyte jako pokrywa kanału.

TABELA 6. Dane metrykalne *cuneati* odkrytych w roku 2009

nr inw.	przedmiot	rozmiar zabytku	wymiary stempla
40/09c	klin (<i>cuneati</i>)	28 × [26] × 8–6	12,4 × 2,8
42/09c	klin (<i>cuneati</i>)	38,3 × 25,6 × 7,8–5,6	[8,8] × 3
43/09c	klin (<i>cuneati</i>)	39,8 × 26,6 × 8,1–?	12,5 × 3,2
45/09c	klin (<i>cuneati</i>)	39,5 × 26,5 × 8–5	12,2 × 3,1
46/09c	klin (<i>cuneati</i>)	38,8 × 26,5 × 8–4,8	12,7 × 3,1
48/09c	klin (<i>cuneati</i>)	41 × 26,5 × 8–6	12,4 × 3

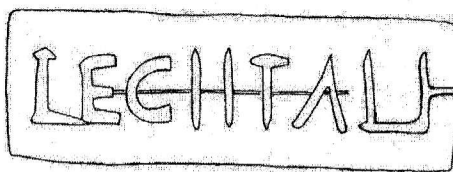
TABELA 7. Dane metrykalne dalszych przykładów stempli z podgrupy IIIb

nr inw.	przedmiot	rozmiar zabytku	wymiary stempla
48/00c	cegła	[12,6] × [17] × 8,5	[5,6] × [3,0]
55/00c	cegła	[31] × 25,9 × 8,6	[11,4] × 3
62/00c	cegła	[16,3] × 32 × 2,5–2,1	12,5 × 2,9
72/00c	<i>bessales</i>	18,5 × 18 × 9,5	12 × 3
77/00c	klin (<i>cuneati</i>)	[29] × 26 × 7,4–5,3	12 × 3
84/00c	cegła (<i>lydion</i>)	40,5 × 26 × 8,9	12 × 3,2
86/01c	<i>bessales</i>	18,5 × 18 × 8,8	[11,5] × 3,2
9/05c	dachówka/płyta	[18,7] × [12] × 2,4	[6,5] × 3,8
46/05c	dachówka/płyta	[24,7] × [19,3] × 3	10,7? × 3,2

Między stemplami przedstawionymi w podgrupach a i b w grupie III występują wyraźne podobieństwa, które wskazują, że były używane w tym samym czasie. Znakowano nimi cegły klinowe, *bessales*, cegły prostokątne (tabele 3–7). Najprawdopodobniej stosowano je w dużym stopniu do sygnowania ceramiki budowlanej wykorzystywanej w posadzce term legionowych. Cechą wspólną stempli z grupy III jest charakterystyczne połączenie skrótu LEG. Ponadto klin o numerze 44/09c (tabela 4), który

kształtem liter przypomina stemple z podgrupy IIIa był tego samego rozmiaru, co kliny z podgrupy IIIb (tabela 6) i tak jak one został wtórnie wykorzystany w szpitalu wojskowym jako pokrywa kanału. Różnice pomiędzy podgrupami a i b widoczne są w kształcie litery A, kompozycji podwójnego obramowania i w wielkości liter. Za literą końcową tekstu w podgrupie a jest duże puste pole. Tekst odczytuje się jako LEG(ionis) I ITAL(icae).

GRUPA IIIc: POJEDYNCZY STEMPEL: 56/10C⁵¹

56/10c

5 cm

TABELA 8. Przyporządkowana do rysunku 56/10c

nr inw.	przedmiot	rozmiar zabytku	wymiary stempla	miejsce odkrycia Odc, HA, KW	głębokość m n.p.m.
56/10c	cegła (<i>sesquipedales</i>)	41 × 40	13,1 × 4,2	IV, III, 188	35,75

TABELA 9. Stemple podobne do 56/10c na ceramice budowlanej

nr inw.	przedmiot	rozmiar zabytku	wymiary stempla
25/96c	<i>bessales</i>	18 × 17 × 8,5	13 × 4
73/00c	<i>bessales</i>	18,9 × 18,5 × 8,7	13,2 × 4,1

⁵¹ Wymiary odcisku stempla 56/10c są zbliżone do 4/63, ten ostatni został ujęty jako typ IV-7 (T. Sarnowski, *Die Ziegelstempel*, s. 34).

Stemple w rodzaju 56/10c znaleziono na powierzchni cegły półtorastopowej, w warstwie stratygraficznej wskazującej na okres flawijski (tabela 8), a także na *bessales*, najprawdopodobniej wtórnie wykorzystanych w szpitalu wojskowym (tabela 9). Tekst złożony jest poziomą linią wzdłuż napisu, podobnie jak 41/10c, z tą różnicą, że stempel 56/10c jest o centymetr szerszy.

GRUPA IV: VI-65

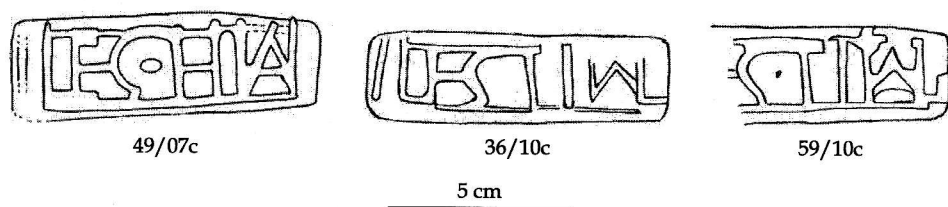

TABELA 10. Dane na temat miejsca odkrycia stempeli znajdujących się na rysunkach grupy IV

nr inw.	przedmiot	miejsce odkrycia	głębokość m n.p.m.
49/07c	<i>bessales</i>	IV, III, 221	37,25
36/10c	cegła	IV, III, 226	36,91
59/10c	płyta ścienna	IV, III, 224	36,22

TABELA 11. Stemple VI-65 na ceramice budowlanej

nr inw.	przedmiot	rozmiary zabytku	wymiary stempla
1	2	3	4
53/68	dachówka?	brak	9,5 × 3,0
1/77	dachówka ⁵² / płyta ścienna? ⁵³	[11,4] × [8,4] × 1,6	[6,3] × 2,7
31/77	dachówka/ płyta ścienna?	[19,2] × [13,4] × 2,4	8,7 × 2,6

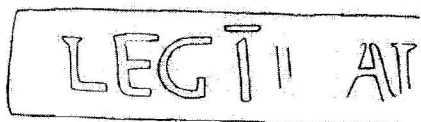
⁵² Na podstawie dokumentacji Ośrodka Badań nad Antykiem Europy Południowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.

⁵³ Ustalenie autora.

1	2	3	4
12/83c	dachówka/ płyta ścienna?	gr. 3	[5,7] × 2,6
25/85c	dachówka/ płyta ścienna?	gr. 3,2	8,6 × 3,3
36/87c	dachówka/ płyta ścienna ?	gr. 3	[7,24] × 2,74
15/89c	dachówka/ płyta ścienna?	gr. 2,8	szer. 2,7
27/98c	dachówka/ płyta ścienna ?	gr. 3	szer. 2,5
28/95c	dachówka/ płyta ścienna?	50 × 47 × 3	8,5 × 3
30/95c	dachówka/ płyta ścienna?	[11,5] × [10,54] × 2,2	8 × 2,6
32/96c	dachówka/ płyta ścienna?	[18] × [18] × 3	8,5 × 3
35/96c	dachówka/ płyta ścienna?	[15] × [28] × 3	8,5 × 2,5
13/07c	dachówka/ płyta ścienna?	[22,2] × [11,8] × 3	[10] × 2,8
31/07c	dachówka/ płyta ścienna?	[21,2] × [18,9] × 3,5	[7] × 2,8
31/79c	<i>bessales</i>	18 × 18 × 8,7	8,6 × 2,7
48/89c	<i>bessales</i>	18,5 × 18,5 × 9,5	8,5 × 2,8
49/89c	<i>bessales</i>	18,5 × 18,5 × 9	8,5 × 2,8
19/95c	<i>bessales</i>	[12,5] × [14] × 9	8 × 3,0
32/95c	<i>bessales?</i>	brak	[6,5] × 2,6
49/07c	<i>bessales</i>	18 × 17,7 × 8,0	8,4 × 2,8
30/79c	cegła	[23,5] × [10] × 3,2	[8] × 2,7
23/81c	cegła?	brak	szer. 2,6
11/95c	cegła	[24]? × [20]? × 3,7	[8] × 2,8
31/95c	cegła	gr. 7,8	[4,9] × 2,2
33/95c	cegła	[26,5] × [17,3] × 4,6	8 × 2,8
21/96c	cegła	[24,5]? × 26,5 × 9	8,5 × 2,5
22/96c	cegła	[30] × [22,5] × 9	[6,5] × 3
26/96c	cegła (<i>tetradoron</i>)	26 × 26 × 9	8,5 × 3
127/00c	cegła	[17] × [15] × 8,5	8,7 × 2,4
36/10c	cegła	[28,8] × [30] × 7,5	8,6 × 2,8
74/87c	płyta?	brak	brak
75/87c	płyta?	brak	brak
76/87c	płyta?	brak	brak
71/07c	płyta podłogowa	19 × 12,5 × 8,8	[7,9] × 2,3
72/07c	płyta podłogowa	19 × 10,5 × 8,8	8,3 × 2,8
36/10c	cegła	[30] × [28,8] × 7,5	8,6 × 2,8
59/10c	płyta ścienna	[35] × [34] × 2,5	[6,8] × 3

Z zebranego materiału wynika (tabela 11), że pracownicy cegielni znakowali stemplem VI-65 (grupa IV) płyty ściennie używane m.in. w systemie tubulicznym, cegły o formacie *bessales*, czyli wytwarzali materiał do systemu centralnego ogrzewania łaźni. Stemplem tym znakowano także cegły o formacie *tetradoron* – *pentadoron* oraz prostokątne, niewielkie płyty podługowe. Tekst LEG(ionis) I ITAL(icae) zapisany jest w ligaturze.

GRUPA V: VI-112?

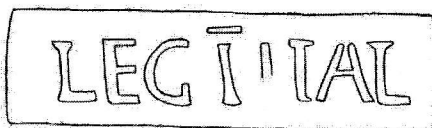
35/10c

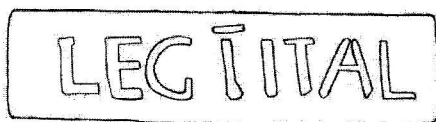
40/10c

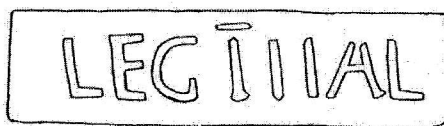
45/10c

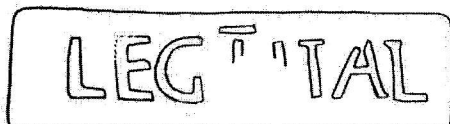
46/10c

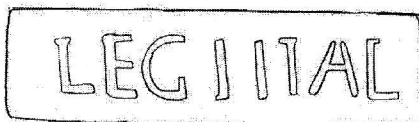
47/10c

48/10c

49/10c

50/10c

5 cm

TABELA 12. Dane metrykalne do rysunków z grupy V

nr inw.	przedmiot	rozmiary zabytku	wymiary stempla	miejsce odkrycia Odc, HA, KW	głębokość m n.p.m
34/95c	<i>bessales</i>	18,5 × 18 × 8,6	14 × 3,7	IV, III, 224	35,93
35/10c	fr. cegły	[17,0] × [15,3] × 7,5	[13] × 3,6	IV, III, 226	36,91
40/10c	cegła (<i>lydion</i>)	41,5 × 27,7 × 7,5	14,0 × 3,8	IV, III, 188	35,88
45/10c	<i>bessales</i>	18,5 × 18,5 × 8,5	13,8 × 3,7	IV, III, 223	35,80
46/10c	<i>bessales</i>	18,0 × 18,4 × 8,3	13,8 × 3,8	IV, III, 223	35,51
47/10c	<i>bessales</i>	18,0 × 18,5 × 7,7	13,5 × 3,8	IV, III, 224	35,62
48/10c	<i>bessales</i>	18,5 × 18,5 × 8,3	14,0 × 3,9	IV, III, 223	35,62
49/10c	<i>bessales</i>	18,5 × 18,5 × 9,5	13,9 × 3,9	IV, III, 223	35,63
50/10c	<i>bessales</i>	18,5 × 18,2 × 8,0	13,6 × 3,7	IV, III, 223	35,54

Odciski znajdujące się na *bessales* (tabela 12) odkryto w *caldarium* piwnicy hypokaustycznej łaźni legionowej w roku 2010. Rozmiar cegieł był znormalizowany, wahał się pomiędzy 18–18,5 × 18–18,5 × 7,7–9,5 cm. Występowanie tego rodzaju stempla w czasach flawijskich ustalił P. Dyczek⁵⁴. Stempel 40/10c znajdował się na powierzchni cegły prostokątnej, bardzo prawdopodobne, że stempel 35/10c również odcisnięto na cegle tego samego formatu. Litery prezentują skrót LEGITAL, odczytuje się go jako LEG(ionis) I ITAL(icae)⁵⁵

Wzniesienie tak dużego obiektu, jak łaźnia flawijska, wymagało sporej ilości ceramiki budowlanej: dachówek, cegieł oraz płyt ceramicznych. O tym, że legionieści sami pokrywali zapotrzebowanie na tego typu budulec, świadczą powyższe stemple ze skróconą nazwą Legio I Italica, odcisnięte na ceglach i dachówkach wykorzystanych przy budowie term. Produkcja odbywała się w cegielniach, najprawdopodobniej w pobliżu obozu, co stanowiło najlepsze rozwiązanie, ponieważ nie wymagało ściągania produktów z odleglejszych miejsc, wiążącego się z dodatkowymi kosztami

⁵⁴ P. Dyczek, *Novae – Western Sector, 1992-1995. Preliminary report on the excavations of the Warsaw University Archeological Expedition*, „Archeologia” 47, 1996, s. 55.

⁵⁵ Patrz przyp. 45.

mi⁵⁶. Glina jest powszechnie występującym surowcem, jej złoża odkryto na wschód od twierdzy, gdzie ulokowana była cegielnia. Znalezione w niej cegły były opatrzone znakiem Legionu I Italskiego⁵⁷. Jeśli chodzi o wytwórców cegieł, to zdaniem Leonharda Schumachera praca w cegielni nie wymagała „wysokich kwalifikacji”. Zatrudnione w niej osoby były szybko „przyuczane do zawodu”⁵⁸. Z powodu braku materiału źródłowego nie sposób określić liczby legionistów zaangażowanych do pracy w cegielni. Pewne analogie możemy dostrzec w prywatnych warsztatach ceramicznych. Leonhard Schumacher przytacza inskrypcje z CIL III 11381 oraz CIL 11385, które podają, że normą dla niewolnika zatrudnionego w prywatnych cegielniach była produkcja na poziomie 220 sztuk dziennie. Według niemieckiego badacza nie było to dużo, możliwe więc, że podane normy odnoszą się do trudniejszych do wyprodukowania cegieł o formacie *bipedales* lub *tubuli*⁵⁹. Przytoczone przez niego źródła uważam za istotne również dla badań nad warsztatami ceglarskimi umiejscowionymi na terytorium legionowym. Ilustrują one, że nie istniała konieczność angażowania dużej liczby legionistów do pracy w cegielniach. Jeżeli założymy hipotetycznie, że w warsztacie zatrudniono kilka zespołów po pięć osób, mogła być osiągalna produkcja na poziomie trzech tysięcy sztuk dziennie. Do łącznego czasu produkcji dodać należy okres suszenia cegły oraz jej wypalanie w piecu. Jedynym antycznym źródłem, które informuje nas o zalecanej długości suszenia, jest dzieło Witruwiusza⁶⁰. Jednak podane przez tego antycznego architekta zalecenia odnoszą się do cegieł surowych suszonych na powietrzu. Nie można na tej podstawie założyć, że zanim cegła znalazła się w piecu, leżakowała na słońcu nie mniej niż dwa lata⁶¹. Dokładne ustalenie, jak długo pracownicy cegielni z Novae pozbawiali wilgoci ceramikę budowlaną przed wypałem, uważam za mało prawdopodobne. Długość tego procesu mogła zależeć od stopnia nawilgocenia gliny. Zbyt szybkie poddanie obróbce termicznej źle wysuszonej cegły bądź dachówki groziło jej uszkodzeniem wewnątrz pieca⁶². Dlatego też ceramikę budowlaną su-

⁵⁶ M. Żmudziński, *Gospodarka w rzymskiej prowincji Dacji Superior*, Wrocław 2007, s. 173.

⁵⁷ S. Medeksza, *Novae-Sektor Zachodni* 1972, s. 173.

⁵⁸ L. Schumacher, *Niewolnictwo antyczne. Dzień powszedni i los niewolnych*, Poznań 2005, s. 120.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 124–125.

⁶⁰ Vitruv. II, 3.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² R. Krzywiec, *Podstawy technologii ceramiki*, Wrocław 1952, s. 132.

szono na otwartej przestrzeni, o czym świadczą odciski zwierząt: łap psów, kopyt koni lub mułów, nóg ptaków, a także ślady po deszczu widoczne na powierzchni cegieł⁶³.

Znaczenie produkcji ceramiki budowlanej podkreśla fakt, że do prac w cegielni odsyłano nieraz całą kohortę⁶⁴. Jednak treść stempli flawijskich, w przeciwieństwie do stempli LEPIFICOR datowanych przez Tadeusza Sarnowskiego na lata 324–339⁶⁵, nie potwierdza tej praktyki. Tekst tych późnorzymskich stempli w tłumaczeniu brzmi „kohorta legionu pierwszego italskiego pracująca w cegielni”⁶⁶.

Moim zdaniem w cegielni legionowej pracowała więcej niż jedna grupa pracowników, która dysponowała własnym stemplem i dostarczała materiał budowlany dla term flawijskich. Potwierdza to przede wszystkim odmiennosc stempli z tego samego okresu. Łaźnia funkcjonowała zaledwie kilka dekad od momentu wzniesienia w roku 70 do jej rozebrania w 101 roku, bezpiecznie więc jest datować badane tutaj stemple na te czasy. Pewnemu zawężeniu ram chronologicznych może sprzyjać fakt, że około roku 80 doszło w Novae do katastrofy, w wyniku której uszkodzeniu uległa łaźnia⁶⁷. Jak wspomniałem wyżej, remont odbył się pośpiesznie, z mniejszą dbałością o szczegóły⁶⁸. W 2010 roku odkryto piwnicę hypokaustyczną, której słupki suspensurowe były wykonane z cegieł *bessales*. Zdaniem P. Dyczka została ona zbudowana w drugiej fazie użytkowania łaźni. Jednym z dowodów przemawiającym za tym jest widoczne pęknięcie tektoniczne, biegnące wzdłuż jej posadzki⁶⁹. Interesujące jest to, że na żadnej z cegieł tworzących słupki (*pilae*) w tej piwnicy nie zauważono stempli. Na powierzchni widoczne były tylko ornamenty: na *bessales* o długości około 19 cm były to ornamenty krzyżowe wykonane na całej powierzchni⁷⁰, nato-

⁶³ S. Medeksza, Novae-Sektor Zachodni 1972, s. 173; zob. ślady zwierząt na ceglach T. Sarnowski, Die Ziegelstempel, s. 26–31.

⁶⁴ M. Żmudziński, op. cit., s. 174.

⁶⁵ T. Sarnowski, Die Legio I Italica und der untere Donauabschnitt der Notitia Dignitatum, „Germania” 63, 1985, s. 117.

⁶⁶ P. Dyczek, Życie codzienne, s. 21.

⁶⁷ <http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/novae/novae2010.htm>, dostęp 28 lutego 2011.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Odkrycia dokonano podczas wykopalisk w których uczestniczyłem. Pęknięcie tektoniczne zdaniem P. Dyczka jest dowodem na trzęsienie ziemi w około roku 80 n.e.

⁷⁰ Dokumentacja, nr inw. 52/10c, 53/10c.

miast na *bessales* o długości boku 21–22 cm stwierdzono ornamenty plecionkowe i większe prawie na całej cegle – półokrągłe⁷¹. Na jednej z cegieł o długości boku 21,5 dostrzeżono odcisk buta wojskowego (*caliga*)⁷². Warto podkreślić, że przystępując do szybkiej odbudowy łaźni, legionieści nie stemplowali ceramiki budowlanej, co ułatwia datowanie badanych tutaj stempli na lata 70–80 (do okresu odbudowy po trzęsieniu ziemi). Według mnie do najstarszych należą te zamieszczone w grupie IV oraz V, ponieważ odkrywane są w najniższych warstwach łaźni flawijskiej, często *in situ* na elementach centralnego ogrzewania. Nie ma też wątpliwości, że stemplem IV-3 (odciski z grupy I) znakowano dachówki użyte w termach.

Stemple flawijskie widoczne na powierzchni ceramicznego materiału budowlanego informują nas o tym, że zespoły ceglarzy, dysponujące ich określonym rodzajem, wykorzystywały je do znakowania poszczególnych typów ceramiki budowlanej. Danym stemplem charakterystycznym dla zespołu ceglarzy oznaczano ściśle określony typ budulca. A zatem pełniły one funkcję indentyfikacyjną poszczególnych grup pracowniczych i służyły odróżnieniu ich wyników pracy⁷³. Dodatkowo była to też forma podziału produkcji i obowiązków. T. Sarnowski wskazuje jeszcze na dwie kolejne przyczyny, dla których znakowano ceramikę budowlaną: według niego stemple służyły do oszacowania wyprodukowanych sztuk, a także do ich kontroli jakościowej⁷⁴. Ponadto stemple mogły pełnić jeszcze jedno ważne zadanie: odcisnięty napis informował, że dany przedmiot jest własnością Legio I Italica, czyli zabezpieczał przed kradzieżą. Ma to swoje uzasadnienie zwłaszcza w początkach istnienia obozu legionowego, w pobliżu którego rozwijało się osadnictwo cywilne – *canabae* oraz prywatne majątki ziemskie. Stemplując cegły i dachówki, zapobiegano obrotowi tego typu towarami poza murami twierdzy, a także jego nielegalnemu nabywaniu przez osadników cywilnych⁷⁵. Tym samym stempel stanowił znak własności.

Stemple z okresu Flawiuszy z Novae na pierwszy rzut oka nie wnoszą zbyt wiele informacji na temat przebiegu budowy term legionowych. Inskrypcje widoczne na ceglach i dachówkach informują tylko, kto wytwo-

⁷¹ Ibidem, 43/10c, 44/10c, 54/10c.

⁷² Ibidem, 31/10c.

⁷³ T. Sarnowski, *Die Ziegelstempel*, s. 33.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Informacja pochodzi od prof. P. Dyczka.

rzył dany produkt. Jednakże ich duża różnorodność w okresie kilkudziesięciu lat nie pozostawia wątpliwości, że w pracach budowlanych nad termami oraz w cegielniach zaangażowano niemałą grupę legionistów. Poszczególne zespoły, dysponujące określonym stemplem, specjalizowały się w wytwarzaniu określonych rodzajów ceramiki budowlanej. Na tej podstawie możemy wnioskować, że praca w warsztatach ceramicznych odbywała się według ścisłych reguł: stemplami IV-3 znakowano dachówki, VI-28 sygnowano cegły prostokątne, *bessales* i dachówki, stemplami z grupy III: *bessales*, cegły prostokątne i kwadratowe (wykorzystywane często w podłogach term) oraz klince. Ceglarze dysponujący stemplami VI-65 znakowali cegły i płyty ściennie w systemach centralnego ogrzewania, natomiast stemplem VI-112 znakowano głównie *bessales* wykorzystane jako słupki suspensurowe (*pilae*) oraz cegły prostokątne.

Duża różnorodność stempli z okresu flawijskiego potwierdza niemałe zaangażowanie legionistów w produkcję ceramiki budowlanej na potrzeby term flawijskich. Pogłębienie badań nad stemplami ceglanyymi z *Novae* pozwoli w przyszłości poszerzyć naszą wiedzę o organizacji pracy w cegielniach legionowych.

„FLAVIAN” STAMPS ON BRICKS AND TILES OF LEGIONARY BATHS IN NOVAE

Summary

Archaeological excavations in sector IV in *Novae* have been conducted since 1960. In 1979, remnants of legionary baths were discovered in this location. The excavations works were completed in 2010. It has been determined that the baths were built shortly after 70 and functioned until 100-101, after which they were demolished to make place for a military infirmary. In its shape, the baths resembled a civilian facility, and occupied an area of almost 1 ha. Building ceramics was widely used here, e.g. in the central heating system, the floor was laid out with variedly shaped and sized ceramic tiling, the roof was covered with tiles. Archival records and the results of archaeological research permitted to distinguish individual patterns of stamps used to mark brick and roof tiles used in the Flavian baths. The specimens of stamp imprints were classified into V groups. Group III was additionally divided into three subgroups (a,b,c). The division made it possible to capture the stamps utilised to label individual kinds of building ceramics: type IV-3 stamps were used for roof tiles, VI-28 for rectangular bricks, *bessales* and roof tiles.

Group III stamps may be found on *bessales*, rectangular and square tiles as well as on voussoirs. In group IV, type VI-65 was used to mark bricks and wall slabs in central heating systems. Similarly group V, which comprises stamps on *bessales* employed for the suspensura piers (*pilae*) and rectangular bricks. Such a wide variety of stamped building ceramics demonstrates considerable involvement of the legion in the work at brickyard/s supplying material for the baths, and that the labour there was organised, with each group of stamp-wielding brick-makers turning out a specific type of building ceramics.